

Hüsamettin Tuğaç

Gence muhaciri bir ailenin çocuğu olarak 1889 yılında Erzurum'un Hasankale kazasında dünyaya geldi. Şehit Yüzbaşı Hacı Ahmed Efendinin oğludur. 1910 yılında Harb Okulu'nu birincilikle bitirdi. Genç bir teğmen iken Sarıkamış Muharebesi sırasında 9 Ocak 1915 günü Ruslara esir düştü; Sibiryaya sürüldü. İki buçuk yıllık esaretten sonra firar etti ve vatana geldi. Tekrar Üçüncü Ordu'ya katıldı ve askerlik mesleğine devam etti. 1921-24 yıllarında Tiflis'te Askerî ataşe ve TBMM Hükûmeti temsilcisi olarak kaldı. Yarbaylıktan emekli oldu. Bir dönem Kars milletvekilliği yaptı. Hatıralarını **Bir Neslin Dramı** adlı kitapta kaleme aldı. 1975'te vefat etti. Sorular bizden, cevaplar merhum Tuğaç'ın kitabındandır.

Sarıkamış'ta ne zaman ve nasıl esir düştünüz? O anı hatırlıyormusunuz?

Hatırlamam mı hiç! 9 Ocak 1915 günü öğleye doğru. İslâmsor köyünün kuzeydoğusunda muharebe hattında bulunan alayımdan bir sabit keşif kolu olarak ayrılmıştım. Karşımızda düşmanın bir faaliyeti görülüyordu. **Micingert**'in doğusundaki tepede bir düşman bataryası vardı. Önümdeki ormanlı tepeleri ve etrafı sis sarıyordu. Alaya ilk raporu gönderdim. Az bir süre içinde alayımın bulunduğu semt ve düşman bataryası da sisten görünmez oldu. Bu sırada alayımızın bulunduğu semtten ve ancak elli metre kadar uzaklıkta sisler içinde iki üç atlı fark ettim. Başları büyüktü, bizim Kürt aşiret askerleri zannettim. Kürtçe seslendim. İki silâh patladı; arkasından keskin bir düdük çınladı, bir anda atlılar çoğaldı. Derin karda bir tarafa kaçamadık, yakalandık. Yirmi kadar Rus-Kazak askerinin arasında kaldım. Genç bir teğmenin başından geçecek olan türlü acı olaylarla dolu iki buçuk senelik esaret devri işte bu kara günde başladı.

O anda neler hissettiniz, neler düşündünüz?

Kazaklar, erlerimin ceplerini ve çantalarını aradılar. Para, yüzük, saat, yiyecek ve sigara... Ne buldularsa aldılar. Beş on dakika içinde geçen bu hadiseler

bir neşter gibi kafama saplanıyor, sanki beynimi katıyor ve kan damarları soğuk ter hâlinde alnımdan akıyordu. Bir subayın bütün askerlik ömründe karşılaşabileceği en buhranlı ve en elemli bir durumdaydım. Sisler içinde bir belirti arıyordum. Bir şeyler görünmüyor, bizim şarapneller tek tük şurada burada paralanıyordu. Tam bir isabetin şu anda beni ve etrafımı saranları birden yok etmesini candan istiyordum.

Sonra geriye doğru yolculuk başladı...

Akşam çökmüştü. Biraz sonra beni geriye götürdüler. Geceyi **Karakurt**'ta geçirdik. Bana ordumuzun mağlûp olduğunu hatta Enver Paşa'nın da esir düştüğünü söylediler. Rus subayları arasında Genceli bir Alman subayı ile aramızda bir yakınlık doğdu. Bana Türk-Alman ittifakından bahsetti. Sarıkamış Harekâtından pek de memnun olmadığını hissettim. Diğer Türk esirlerinin Bakü'ye gönderildiğini de ondan öğrendim. Ertesi sabah süngülü iki asker arasında **Sarıkamış**'a götürüldüm. Yolda bir Türk esir kafilesiyle karşılaştım. Yollar karla kaplıydı. Beygirlerle yolları açıyorlardı. Ruslar kışa karşı iyi hazırlanmışlardı. Eski bir yağmurluğun altında, çoğu pantolonsuz, beyaz donla ve yırtık çankla savaştan ve geceleri siperlerde donup ölen askerlerimiz gözümün önüne geldi.

Peki, bu kadar hazırlıksız bir vaziyette niçin savaşa başladınız?

Harbe başladığı sıralarda Üçüncü Ordu için İstanbul'dan kışlık elbise, silâh, cephane ve başka lüzumlu araçları **Trabzon**'a getirmekte olan *Mahmut Şevket Paşa* ve *Akdeniz* adlı iki büyük vapurumuzun yolda bir Rus torpido botu tarafından yakalanarak götürüldüğünü daha sonra gideceğim **Sibirya**'da esir arkadaşlarımdan öğrendim. Demek ki bu kış kıyamette ordumuzun böyle noksan elbise ve teçhizatla kalmasının sebebi buymuş. Bu gemilerin muhafazasız **Karadeniz**'e saliverilmesindeki büyük ihmalin acısını hâlâ içimde duyuyorum. Ama savaş kapıdaydı, başka çaresi yoktu.¹

Birinci Dünya Savaşı

1 Ağustos 1914 tarihinde Rus-Alman savaşı başladı. İngiliz ve Fransız gemilerinin kovaladığı iki Alman savaş gemisi Türkiye'ye sığındı. Bu gemiler 29 Ekim günü Karadeniz'e açılarak Rus limanlarını bombaladı. Ruslar 31 Ekim'de Bayezid, 1-2 Kasım gecesi de Erzurum sınırını aşarak topraklarımıza tecavüz etti. 6 Kasım'da İngilizler Basra ve Akabe'yi işgal etti. 11 Kasım'da Osmanlı Devleti de resmen savaşa ilân etti. Artık biz de savaşa girmiştik. Rus Çarı II. Nikola harp ilânında Türkler hakkında "*Hıristiyanlığın ve bütün Slav kavimlerinin eski ezicisi*" ifadesini kullanmış, "Bizans'ın varisi olarak ecdat tarafından vasiyet edilen görevimiz Çargrad'dır!" diyerek İstanbul'u hedef göstermişti. 6-12 Kasım'da cereyan eden Köprüköy ve Azap muharebelerinde Ruslar geri atılmış, fakat takip edilmemiş, emirlere uyulmamış ve bilinen hazin sona gidilmiştir. Bu arada Kars'tan demiryoluyla devamlı takviye alan Rus kuvvetleri üstünlük sağlayarak ordumuzu bozmuştur. Bu bozgun, tarihimize **Sarıkamış Felâketi** olarak geçmiştir. Bu bozgunun sonra Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerimiz de Ruslar tarafından istilâ edildi. 1917 Bolşevik İhtilâli'yle Ruslar çekilecek, **Ermeniler** kovulacak, bu topraklar yeniden anayurda kavuşacaktı.

¹ Bazıları, savaşa girmemeliydik deseler de o devrin şartları ile siyaset ve askerî hareketleri dikkatle inceleyenler, savaşın İstanbul, Boğazlar ve Orta Doğu petrol-leri gibi Osmanlı mülküne yönelik olduğunu, dolayısıyla er veya geç bu badireyi yaşamak zorunda kalacağımızı anlarlar. Y. Z.

Demek Sibirya yolculuğu Sarıkamış istasyonunda başladı?

Evet, beni önce Rus Ordu Kumandanı Yudenic'in karargâhına götürdüler. Bir odada sorguya çektiler. Çanakaleli Rum asıllı bir Rus subayı tercümanlık yapıyordu. Enver Paşa'nın esir edildiği haberinin yalan olduğunu burada öğrendim; ferahladım. Akşama 1915 yılbaşı yemeği vardı. Beni de zengin bir sofraya aldılar. **Ermeni** asıllı General Garganof, benimle Türkçe konuşuyordu. Votka verdiler, içmedim. O geceyi bir tahta karyola üzerinde geçirdim. Ertesi sabah istasyona götürüldük. Buradan içerilere doğru gideceğiz...

Yolculuk nasıl başladı?

Sarıkamış'tan trenle **Kars**'a doğru hızla uzaklaşıyoruz. Ordum ve yurdum her an biraz daha uzakta kalıyordu. Bindiğimiz kapalı vagon, asker nakli için özel hazırlanmıştı. Vagonun ortasında sabit bir soba, iki tarafta iki katlı ranzalar, bir de silâhlık vardı. Bizim böyle asker nakliye aracımız yoktu. O gün öğleden sonra **Kars**'a geldik. Kale, sarp kayalar üstünde dimdik duran temiz ve vakarlı başıyla bana bir anne gibi munis ve sevimli geldi. Gözlerimi ayıramıyordum. Senelerden beri beklediği yavruları bir hafta önce ona kavuşmak için yakınlarına kadar gelmişlerdi. Zavallı anne, sen 1828'de ve 1855'te de bir süre bizden ayrı düştün; 1878'den beri esirsin. Fakat sen yine bütün güzelliğinle Türk'sün ve bir gün evlâtların seni kurtaracak. Allahaismarladık! Bu duygularla **Kars**'tan ayrıldık.

O savaşlarda Rusların sivil halkı da esir ederek toplayıp götürdüğü söylenir!

Evet, böyle bir şeye **Tiflis**'te şahit oldum! Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yerlere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlardı. Dört beş tren dolusu Türk vardı. Bunların çok azı asker elbiseliydi! Üst tarafı halk! Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyaçlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. İleri harekâta geçtiğimiz zaman rastladığımız köylerde kadınlar başımıza üşüşüyorlar, erkeklerinin Ruslar tarafından götürüldüğünü ağlayarak anlatıyorlardı. Rus gazetelerinin yüz binlere çıkardığı Türk esirlerinin yüzde sekseni işte bu sivil ve silâhsız halktan ibaretti. O trenlerde gördüğüm insanlar bu sürgünlerdendi. Bu zavallılar Sibirya'ya sürülmüş ve pek çoğu oralar- da telef olmuştur. **Samara** (Kuybişev) istasyonunda

trenimiz beklerken beni bir haftalığına o şehirde bulunan Kızılhaç Hastanesinde tercüman olarak görevlendirdiler. Doktor ve hemşirelerin çoğu Yahudi'ydi ve Almanca biliyorlardı. Burada hasta ve yaralı birçok Türk esiri vardı. Bunların hatırı sayılır bir kısmı sivil halktan insanlardı. Ruslar bunları da esir asker sayısı içine sokmuşlar. Böylece Türk esirlerinin miktarını yüz binlere çıkarmışlardı. Ben de burada tifüse yakalandım ve başka bir hastanede bir hafta yattım.

Nerelere gittiniz yahut nerelerden geçtiniz?

Sarıkamış'ta başlayan esaret yolculuğu demiryolu hattıyla devam etti. **Kars, Tiflis, Gence, Bakü, Ma- haçkale, Samara (Kuybişev), Çelyabinsk, Tomsk, İrkutsk, Troyskosavsk, Krasnoyarsk...** Ve ondan sonra firar yolculuğu...

Sibiryaya için gider gelmez derler! Siz bu yollar- da ümitsizliğe kapıldığınız oldu mu?

Çok uzaklara, bilmediğim bir âleme doğru gidiyordum. Mesafeler, çetinlikler gözümün önünde büyüyordu. *Sibir'e giden dönmez* diye akrabalarım- dan işittiğim bir söz kafamın içinde belirmişti. Fakat ne yaparsın, başa gelen çekilir; teessüre, ümitsizliğe düşmekte fayda yok diyordum içimden. Moralim kuvvetliydi. Kararını vermiş bir adamın sağlam tevekkülüne sahiptim. Ne yapıp yapıp yurduma ve orduma dönecektim...

Esirlerin taşındığı trenler nasıldı? Biraz da bundan bahsedebilir misiniz?

Trenler fena değildi ama esirleri insan yerine ko- yan yoktu. 9 Ocak'ta esir düşmüştüm; Şubatın ikinci haftasında **Samara** (Kuybişev)'daydık. Tifüs salgını olduğundan esir trenlerini karantinaya almışlardı. Samara istasyonunda bizimkinden başka Türk esir- lerle dolu dört beş katar daha vardı. Vagonlar kilitliy- di, girip çıkmak yasaktı. Bir gün bir vagonun küçük penceresinden bir Türk şöyle bağıırıyordu: "*Saldat kardaş! Saldat kardaş! Dava, dava!*" Zavallı Türk esiri, Rus askerini kardeş yapıyor ve ondan su istiyordu. Tek bir yudum su veren olmuyordu! Suyun Rusça- sı *voda*'dır, yani *voda* diyecek yerde *dava* diyordu! Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram yaşanmış! Trenler do- lusu Türk esiri karantina var diye buldukları hay- van vagonlarında, kilitli kapıların ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış; hepsi açlıktan ve susuzluktan ve hastalıktan ölüp gitmişlerdi. Alman zulümleri ce- zasını buldu. Fakat Rusların işlediği suçlar sorgusuz

sualsiz tarihin karanlıklarına gömülüp gitti. Üstelik bu cinayetler, tarihi Türk coğrafyası olan eski Altınordu Devleti'nin toprakları üzerinde işleniyordu!

Türk subaylarının Rusya coğrafyasında yaşa- yan Müslüman Tatarlardan sıcak ilgi gördüğü hat- ta firarlarına yardımcı oldukları söylenir...

Tabii, öyle... Her Cuma günü mescide gider- dik. Ruslar buna müsaade ederdi. Her Tatar, se- vap kazanmak için iki eliyle elimize sarılır, öper ve selâmlaşır. Ondan sonra da hürmet usulüne uyararak hemen çekilip giderdi. İlk mescide gittiğimiz gün, na- mazdan sonra cemaat dağılmadan evvel imam halka birkaç söz söyledi. Bunun üzerine yere bir mendil se- rilirdi. Herkes bu mendile para koyuyordu. Gümüş ve kâğıt epey para birikti. Bu para bize yardım içinmiş! İmam ve halka teşekkür ettim. Devletimiz hesabına Rusların bize maaş verdiğini, paraya ihtiyacımız ol- madığını söyledim. Bu parayı kendi adımıza hayır cemiyetine bırakıyoruz. Cemaat bu jestimizden ziya- desiyle duygulandı. Gözlerinde Türk subayının şerefi ve itibarı yükseldi. **Tomsk**'tayken cuma namazından sonra hali vakti yerinde İnaletullah adlı bir Tatar, bizi evine götürür, çay ve lokma ikram ederdi. Bu esaret- ten kaçarken de onların büyük yardımını gördüm...

Hatıralarınızda Ahıskalı bir hemşehrimizin de adı geçmektedir. Anlatır mısınız, kimdir, oralara nasıl düşmüş?

Tomsk şehrindeki esir kampında bir yıl kaldıktan sonra İrkutsk kampına götürüldük. Burası **Baykal Gölü**'nün güney ucu yakınında Sibiryaya'nın merkezi sayılan büyük bir şehir ve askerî merkezdi. Buraya gelince ilk temaslarımda **Ahıskalı** İsmail Hakkı ve Kuzey Kafkasyalı Oktaş adında iki dost edinmiş- tim. İsmail hakkı ve kardeşi, vaktiyle aileleriyle bir- likte Sibiryaya sürülmüş ve burada yerleşmişlerdi. İsmail Hakkı fırın işletirdi. Fırının yanında bir de kü- çük kırtasiye dükkânı vardı. Ara sıra avcılık da ya- parmış. Cuma namazlarından sonra bizi evine gö- türür, çay ikram ederdi. İsmail Hakkı, sükûnetli ve mülâyim bir adamdı. Esarettten kaçacağım sırada İs- mail Hakkı'nın yardımına ihtiyacım vardı. Dükkânına gittim. Karşıma bir kadın çıktı. Sordum, "*Türmede!*" dedi. Bu sözü ilk defa işitiyordum, türbe anladım. Ne zaman gelir, diye sordum. Dikkat ettim, bu, İs- mail Hakkı'nın karısıydı ve beni tanıyordu. Üzüntü- lü bir tavırla, "*Uruslar oni kapattılar, daha gelmez!*" dedi. Neden hapsedildiğini sordum. Zavallı kadının gözleri yaşardı. Titrek ve alçak bir sesle, "*On gün*

oldi. On, on beş İslâm daha hapsedildi. Türk zabitle-
rinin yüzünden...” dedi. Gözlerinin yaşını gösterme-
mek için yüzünü yana çevirdi. Anladım ki o da bizim
Maraşlı Hakkı'nın şerrine uğramıştı!

**Biraz da savaştan konuşalım. Bazıları diyorlar
ki Birinci Dünya Savaşı'na Almanların hatırı için
girmişiz! Enver Paşa da Almanların adamıymış!**

Bir gün bizimle beraber esir kampında bulu-
nan Alman subaylarla bu meseleyi konuşuyorduk.
Onlara şunları söyledim: Biz Almanların hatırı için
veya onların zoruyla değil, ancak kendi ihtiyacımız-
dan doğan bir mecburiyetle harbe girdik. Rusların
siyasî emellerini biliyorduk. Balkanlarda ve Doğu
Anadolu'da çıkan harpler, Rus siyasetinin bize karşı
güttüğü maksat açıktır. Siyasî tarihimizin büyük bir
kısmı bu harplerle doludur. Moskof'a karşı çocukla-
rımızda bile derin bir kin ve intikam duygusu yaşar.
Vilâyetlerimiz Rus işgalindeydi. Biz bu harbi bir fırsat
saydık. Rus belâsını ortadan kaldırmak için Alman-
Avusturya ittifakına isteyerek katıldık. Almanların En-
ver Paşa'yı kandırdıkları sözü de yalandır. Bu harbe
giriş, bizim millî ve hayatî menfaatimizin kaçınılmaz
bir icabıdır. Büyük idealist Türk evlâdı Enver Paşa,
1922'de Türkistan'ı kurtarmak aşkıyla Fergana'da
Kızılordu'yla çarpışmada şehit düştü. Mezarı bir zi-
yaret yeridir. Allah rahmet eylesin.²

**Bu esaret hayatında şüphesiz birçok hadiseye
şahit oldunuz ve başınızdan birçok macera geçti.
Ama hâlâ gözünüzün önünde canlanan bir hatıra-
nız var mı?**

İrkutsk'tan Çin-Moğolistan sınırındaki **Troysko-
savsk** (Kâhta) şehri kampına götürülmüştük. Buraya
gelirken sal üzerinde yaptığımız nehir yolculuğunda
soğuk almıştım; kollarımda ve bacaklarımda romatiz-
ma vardı. Kamp arkadaşlarım olan Alman subayları
Von Werner, Ritmeister Gref ve Hofmeister'le firar et-
meyi kararlaştırmıştık. Benim param yoktu ama Türk

2 Sarıkamış felâketimizin yegâne sorumlusu olarak gösterilen Şehit Enver Paşa (1881-1922) hakkında ciddi Rus ve Türk kaynakları şu hükmü vermiştir: Başarı-
lacak bir harekâta, ordu kumandanı ve diğer maiyet kumandanları, Başkumandan
Vekili Enver Paşa'nın emirlerini tam olarak yerine getirmemiş, gevşek davranmış
ve türlü bahaneler icat ederek geri asılmışlardır. Enver'in gece vakti Sarıkamış'a
taarruz emri IX. Kolordu Kumandanı İhsan Paşa ve onun Kurmay Başkanı Albay
Şerif Bey tarafından bazı sebepler öne sürülerek durdurulmuştur. Hatta bu kuman-
danlar, ağırlık olmasın diye o soğukta askerinin kaputlarını çıkartarak yürütmüş,
birçok askerinin donarak ölmesine sebep olmuşlardır. Eğer, Başkumandanlık emri
zamanında uygulanmış olsaydı başarının kesin olacağı Rus kaynağında da belirtil-
mektedir. Ertelenen taarruz, baskın özelliğini kaybetmiş, Ruslar da bundan istifade
ederek Kars demiryolu vasıtasıyla arkadan devamlı takviye gücü almışlardır. Rus
Başkumandan Vekili Mıslayevski, Sarıkamış'ın düşeceğini anlamış ve hatta ordu-
sunu geri çekmeye karar vermişti. Askerimizin kahramanca savaşmasına rağmen,
kumanda heyetimizin kararsızlığı, savaşın aleyhimize sonuçlanmasına sebep ol-
muştur. Y. Z.

ve Müslüman olmamın bu coğrafyada kendileri için
yararlı olacağını biliyorlardı. Fakat bu rahatsızlığım-
dan dolayı onlara dert olabileceğimi düşünerek son
anda onlar beni yanlarına alma fikrinden vazgeçtiler.
Alman arkadaşlar şehirden üç at ve bir de kılavuz te-
darik etmişlerdi. Zifirî bir gece karanlığında kamptan
kaçtılar. Ertesi gün bu üç kişinin yokluğu belli oldu.
Arama emri çıkarıldı. Aradan bir hafta geçti. Onları
götüren kılavuzdan bir haber bekliyorduk. Arada bir
parola vardı: Kuşlar uçmuşlardı. Çok sevindik. Fakat
birkaç gün sonra yakalandıkları haberi geldi. Nihayet
bu Alman arkadaşların cenazeleri develerin sırtında
kampa getirildi. Cenazeler develerin semerleri üze-
rine gelişigüzel bağlanmıştı. Kiminin başı aşağı sark-
mış, kiminin bacakları yerden sürünecek kadar askı-
da kalmış... Bu durumda cenazeler kampta esirlerin
gözü önünde dolaştırıldıktan sonra kamp sorumlusu-
na teslim edildi. Bu olay beni çok kederlendirdi. Don-
muş cenazeler dinî törenden sonra karlar kazılarak
toprağın karnına gömüldüler. Kaçanları yakalamak
hakkarıydı; öldürmek ve cesetlerini böyle aşağılık şe-
kilde göstermek barbarlıktı...

**Rus cephesinde gerek askerde gerekse
sivilde Ermeni unsuru da vardı. Onlarla ilgili
notlarınız var mı?**

Olmaz mı? Daha esir düştüğüm ilk günü **Sa-
rıkamış**'taki Rus karargâhında **Ermeni** General
Garganof'la konuşmuştuk! Sonra **Sibirya**'da İr-
kutsk kampındayken ilk firar teşebbüsümde yaka-
lanmış ve Zima Hapishanesine atılmıştım. Burada
Ermeni gardiyanlar vardı. Para verenlere farklı dav-
ranıyorlardı. Burada iki gün kaldıktan sonra İrkutsk
Hapishanesine nakledildim. Birisi bana yaklaştı ve
Azerbaycan Türkçesiyle, “*Sen afisersin?*” diye sor-
du. **Ermeni** olduğunu anladım; evet, dedim. “*Seni
harda tutuplar?*” dedi. Cevap vermedim ama o ısrar
etti. “*Ben nöbetçiden öğrendim, sen Türk zabitisin.
Ben de Kafkaslı Ermeni'yim. Sen Kafkasya'da bu-
lundun mu?*” diyor. Yanımıza birkaç **Ermeni** daha
geldi. Erzurumlu olan birisi, Türkiye Türkçesiyle,
“*Türkiye'de Ermenileri niçin kesiyorlar?*” dedi. Bu
söz yalandır, Rus gazeteleri uyduruyor. Ruslar böy-
lece **Ermenileri** Türklere düşman ederek çeteler
kurup çarpıştırmak istiyorlar, dedim. Bu sözlerimi
kabul etiler ve kendilerini boş yere kırdıran Ruslara
lânet okudular. Şunu da ilâve edeyim: Rus coğraf-
yasında polis, jandarma ve gardiyan olarak çok **Er-
meni** görebilirsiniz!

Peki, gelemim son firarınıza. Nasıl kaçtınız? Kolay olmamıştır değil mi?

Kolay olur mu? Bin bir macerayla Sibirya'dan kaçtım. Tarih, 23 Ağustos 1917. Alman arkadaşım Von Braun'la birlikte önceden plânladığımız şekilde **Krasnoyarsk** kampından ayrıldık. Tatar ve Kırgız soydaşlarımızın çok yardımını gördük. Sahte izin belgesi ve pasaportlar sağlandı. Bunlar uzun hikâye... Trenle **Tomsk**'a geldik. **Obi Nehri** üzerinde sefer yapan bir vapurla **Barnavul**'a geçtik. Oradan da trenle Kırgızların **Cidi Saray** (Yedi Saray) dediği **Semipalat**'a. Eylül ortalarında Semipalat'tan trenle hareket ettik; **Novosibirsk**, **Barnavul**, sonra da **Omsk**, **Çelyabinsk**, **Ufa**, **Samara** (Kuybişev)'ya geçtik. Samara, benim daha önce tifüs hastalığına yakalandığım şehir. Buradan da Orenburg üzerinden ver elini **Taşkent!** Taşkent'te biraz kaldım. Aydın ve öğretmen kesimiyle görüştüm.

Taşkent'i nasıl buldunuz? Şâir Mehmed Âkif, bir manzumesinde:

*Gece gündüz yürüdüm bulmak için Taşkent'i;
Geçtiğim yerleri ta'dâda gerek yok şimdi.
O Buhara! O mübarek, o muazzam toprak!
Zilletin koynuna girmiş, uyuyor müstağrak!
İbn-i Sinâ'ları yüzlerce doğurmuş iklim,
Tek çocuk vermiyor ağuşuna ilmin, ne akîm!*

Diyerek oralardaki cehaletten yakınırsınız. Siz de böyle bir manzaraya şahit oldunuz mu?

Tabii, tabii... "*Hastalık Allah'tan gelir; Allah dilerse geçer.*" diyorlardı. **Taşkent**'in İslâm kesimi Rus semtinden çok geri. Bir zamanlar Altınordu'yu bozup Moskova önlerine kadar dayanan Timurlenk ordusunun kahraman insanların yurdu olan bu yerlerin halkı, zalim bir düşmanın ve ondan daha korkunç olan cehalet ve bilgisizliğin elinde eriyip sönüp gitmektedir. Buradaki İslâm ulema kesimi, bir zamanlar Çar'ın elinde oyuncakmış. Bunlar, Bolşevik İhtilâl'i'nden sonra görünen millî uyanışa da şiddetle karşı çıkıyorlar. **Türkistan** Genel Valisinin müşaviri Astromof'un emrinde hareket ediyorlar. Bu adam İslâm felsefesi okumuş, Arapça ve Farsça öğrenmiş bir Rus! Taşkentli bir genç bunlarla ilgili hayli hikâye anlattı ve bir dergi gösterdi. Derginin kapağında şöyle bir karikatür vardı: Bir seccade ve seccadenin baş tarafında başı açık fakat Müslüman kıyafetinde bir adam oturmuş; önündeki rahle üstünde de büyük bir kitap var.

Sarikamış'ta bir Rus kışlası.

Seccadenin öbür başında kuyrukları üstünde dimdik oturmuş dört tane eşek, kulaklarının arasında da kocaman beyaz sarıklar. Resmin altında şöyle bir yazı var: "*Taşkent kadıları, Astromof'un rahle-i tedrisinde!*" Ruslar, verimli topraklarda yaşayan Kırgızları anayurtlarından bozkırlara atmış, yerlerine Rus unsurlarını yerleştirmiş. Bunu protesto eden bir mitingi beş on Rus atlısının darmadağın ettiğini gördüm. Taşkent'te gençlerin lideri ve modern bir okul kurmuş olan **Münevver Karî** adında bir hocayla tanıştım. Beni kendi okuluna götürdü. Öğrencileri Rus Çarına ulema gibi 'Ak Padişah' demiyorlar, Osmanlı Padişahına 'Büyük Padişah' diyorlardı. Türklerin yaşadığı yerlerden ve Osmanlı coğrafyasından haberleri vardı. **Karî**, çok değerli bir insandı. 1932'de milliyetçi diye Bolşevikler tarafından idam edildi.

Türkistan coğrafyasında Rus nedir, kimdir?

Koca Rusya devleti bu steplerde ancak vergi ve kamçı olarak kendini göstermektedir. Şehirlerin verimli Rusları hava almak ve kıymetli içmek için bu steplerde dolaşmış. Çarlık idaresi buralarda ilk kurulduğu günden beri nehir boylarındaki verimli toprakların yerli Türk halkını söküp çöle atmış ve yerlerine Slav unsurlarını yerleştirmişti. Çöle sürülenler, cehalet ve ilkel hayat şartları içinde sürünmeye mahkûm edilmişlerdir. Altınordu kalıntılarının evlâdı olan bu zavallı insanlar üzerinde, büyük Rusya Çarlığının güttüğü politikanın bu milyonlarca halkı böylece bozkırın yabanî otları gibi kendi hâllerine terk etmiş olması çok hazindir. Çarlığın bu kadar aşağıladığı bu insanlar, İkinci Dünya Harbi'nde Stalingrad'da Alman ordusu mahvetmişlerdi. Kırk bin Kazak-Kırgız süvarisi, 1944 kışında bu ordunun gerilerini çevirmiş ve kesin sonucu almıştır!

Taşkent'ten Bakü'ye geçtiniz, galiba Azerbaycan'da biraz kaldınız! O günleri anlatır mısınız?

Eylül sonlarıydı Taşkent'ten ayrılarak Semerkant ve Buhara yoluyla **Hazar Denizi** kıyısındaki **Krasnovodosk** limanına geldim. Burada başlayan deniz yolculuğu beni Bakü'ye ulaştırdı. Artık hürriyetime kavuşmuşum, rahat hareket edebilirdim. **Bakü**'de üç gün kaldıktan sonra dede yurdum olan **Gence**'ye geldim. Burada üç ay kaldım. Müsavatçı Millî Komite Başkanı Nesip Bey Yusufbeyli ile görüştüm ve millî teşkilâtlanmaya yardımcı oldum. O, beni Türkiye'ye gitmekten alkoymaya çalışıyor ve halkı teşkilâtlandırıp askerlik öğretmemi rica ediyordu. “Türkiye bize yardım etsin ama bizi *İstanbul*'dan yönetmeye kalkmasınlar!” diyordu. Bu söz bana çok garip geldi. “Türkler buraya gelince onarın Ruslarla bir farkı olmayacak mı?” diye sordum. “Azerbaycan'ın sosyal yapısı başkadır. Bakü bir endüstri ve işçi merkezidir. Milliyetçi ve demokratik bir idare sistemi kurmak istiyoruz. Osmanlı Türkleri, Azerî Türklerinin büyük kardeşidir; ancak Bakü İstanbul'dan idare edilemez. Menim gözüm senden su içmir!” dedi. Bir akşam Nesip Bey beni bir toplantıya davet etti. Üç parti temsilcisi oradaydı. Kendisinden başka İttihadî İslâm Partisi'nden Dr. Hüdadad Bey Refibeyli, Sosyalist Parti'den Dr. Arslan Bey Safiyurtlu vardı. Hüdadad Bey, hiçbir şart ileri sürmüyor, “Türk ordusu gelsin, Padişah isterse Azerbaycan'a muhtariyet verir, dilerse Türkiye'ye ilhak eder. Kendisi bilir.” diyordu. Türk ordusunu davet etmek için Difaî Teşkilâtının Başkanı olan dostum Naki Bey Şeyhzamanlı'yı Türk Hükûmetine ve Enver Paşa'ya temsilci olarak benimle birlikte göndermeye karar verdiler. Naki Beyle birlikte yola çıktık ve **Gence**'den **Tiflis**'e, oradan da trenle **Batum**'a geldik. Acaralılar Hamşizade Cemal Paşa, oğlu Celil Beyi yanımıza kattı; Celil Bey Acara nâmına, Türk ordusunu davet için gelmek istiyordu. **Batum**'daki Acara Hayır Cemiyeti Başkanı Dr. Mahmut Beyin evinde rastladığımız **Ahıskalı** Yazar ve Öğretmen Ömer Faik Bey, **Ahıska** adına ve ayrıca Ahılkeleklî Efrayim Bey de **Ahılkelek** adına aynı daveti yapmak istiyorlardı. 1918 yılı Ocak ayı sonlarıydı. Üç yıldan beri ayrı düştüğüm sevgili yurduma kavuşmanın sonsuz heyecanı ve sevinci içinde **Trabzon**'a indim. Sonra da **Suşehri**'ndeki Üçüncü Ordu Karargâhı...

Esaret hayatınızda arkadaşlarınız arasında kimleri hatırlıyorsunuz?

Samara'dan **Sibirya**'ya giden trende dört subayla karşılaştım. Bunlar: Herekeli İbrahim, Maraşlı Hakkı, Trablusgarplı Hâdi, Şamlı İsmail Hakkı. Daha sonra teğmenler Bitlisli Fikri, Şevket, Halil Nasuhî, Ömer Selim, Osman Nuri ve Yarbay Arif Beyi biliyorum.

Ruslara alet olan subaylar var mıydı?

Bir **Maraşlı Hakkı** vardı ki yüz karamızdı. O bir Rus casusuydu. Türk esirlerinin ve onlara yardımcı olan yerli Müslümanların konuşma ve faaliyetini, yalan gerçek demeden Ruslara ihbar ediyordu. Onun yüzünden birçoğumuz hapse düştük. Hatta Ahıskalı İsmail Hakkı da onun şerrine uğramış, hapse düşmüştü. O, nice insanın ocağını söndürdü. Bahane hazır: Yerli Müslüman Türk ahaliyi ayaklanmaya teşvik! Hakkı, **Tomsk**, **İrkutsk**, **Taşkent**, **Bakü** ve **Tiflis**'te faaliyet gösterdi. Son durağı olan Tiflis'te, Taşkent'te yaptığı gibi kendini *Mustafa Zekeriya Paşazade* adıyla tanıtmış! Tiflis'te Müslüman Lezgiler bundan şüphelenmiş, tevkif etmişler. Bir süre sonra Hakkı'nın intihar ettiği haberi geldi. Krasnoyarsk'ta tanıdığım Ömer Selim de Hakkı gibiydi. Türkiye'ye döndükten sonra Arnavutluk'a sınır dışı edildiğini işittim. Bir de **Yüzbaşı Rifat** var! Bakü'ye geldiğimde, Azerbaycan Millî Şûrası'nın Özel Kalem Müdürü Mirza Davut anlattı. Rifat adında bir Türk subayı, kendisine gelmiş. Bir de kendi yazdığı bir Türkçe gramer kitabı getirmiş, buralarda bir okulda hocalık yapmak istiyormuş. Rifat adı birden hafızamda canlandı. Krasnoyarsk'ta **Erzurum** esirlerinden işittim ki Rifat isminde bir Arnavut Topçu Yüzbaşı, cephede Rus tarafına geçmiş ve Erzurum tahkimat plânlarımızı onlara vermiş. Ruslar da bu bilgileri kullanarak **Erzurum**'u kolayca zapt etmişler. Bunu bana anlatanlar onun eşkâlini de tarif etmişlerdi. Bakü'de Mirza Davut'un açıkladığı eşkâl de buna uyuyordu. Bu adamın Erzurum tahkimat plânlarını Ruslara satan Yüzbaşı Rifat olması ihtimalinden bahsettim. Mirza Davut, **Nargin** adasındaki Türk esir subaylarından Rifat hakkında gizli bir soruşturma yapmış. Sonuçta bunun o adam olduğu meydana çıkmıştı. İki gün sonra Rifat'ı bir daha geri dönmemek üzere hoca diye bir köye gönderdiler!³ Hıyanetini kanıyla ödedi. Maalesef içimizden böyle insanlar da çıktı.

³ “Türk ordusundan Ruslara kaçan hain bir topçu Türk zabiti, bataryalardaki top mevzilerinin plânlarını Ruslara vermiş. Bu hain zabit, galiba sonraları Azerbaycan milliyetçileri tarafından idam edilmiştir.” Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, Ankara 1990, s. 290.